

HÜSEYİN KIRMIZI • Yasa'dan Buyruk'a

HÜSEYİN KIRMIZI 1985 Adıyaman doğumlu. Lisans ve yüksek lisansını A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde yaptı. A.Ü Sosyoloji Bölümü'nde doktora çalışmasını sürdürüyor.

İletişim Yayınları 2974 • Politika Dizisi 207

ISBN-13: 978-975-05-3037-1

© 2021 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2021, İstanbul

EDITÖR Tamıl Bora

DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 45030

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11
Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

HÜSEYİN KIRMIZI

Yasa'dan Buyruk'a

Hak Kuramları ve Aleviler

Misak Manuşyan'a...

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	9
Sunu	11
Giriş	19
BİRİNCİ BÖLÜM	
Yasa, Ceza, İnsan	63
Yasa ve siyasal kuruluş	63
Yasa ve cezalandırma	78
Yasa karşısında insan	85
İKİNCİ BÖLÜM	
<i>Buyruk, Alevi Topluluğu ve Yasa</i>	93
Kırklar Cemi	93
Pirlik, mürşitlik ve dedelik	108
Rıza	114
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Düşkünlük: Topluluk ya da Yasa Karşısında Alevi	123
Yasa ve ihlal	123
Düşkünlük	133
<i>Düşkünlüğün mahiyeti</i>	133
<i>Düşkünlüğün nedenleri</i>	135

<i>Kim kimi düşün eder?</i>	138
<i>Düşünlüğün sonuçları</i>	140
Sonuç	145
KAYNAKÇA.....	153

TEŞEKKÜR

Bu alıŐma 2014 yılında A.Ü. SBF’de tamamladığım yüksek lisans tezime dayanmaktadır. Teze kuşkusuz en büyük katkıyı veren ve akademik ilgilerimi derinleŐtiren Prof. Dr. Ayhan Yalçınkaya’ya; tezi değerlendirip eksiklerimi gösteren Prof. Dr. Melek Fırat’a; her yazdığımı okuyan ve her seferinde akademik bir çalışmanın nasıl olması gerektiğini sabırla anlatan Prof. Dr. Gökçen Alpkaya’ya; metni titizlikle okuyup eleŐtiren ve cümle bozukluklarını iŐaretleyen Ümran Nezihi İnan’a; tez yazma sürecinde birçok konuda yardımını esirgemeyen Aydın Ördök’e; tezi yazdığım süreçte çalıŐmamı engelleyecek sorunları benden uzak tutan başta ağabeyim Ali olmak üzere aileme ve Tanıl Bora’ya teşekkür borcum var. İyi ki varlar.

Sunu

Bir-iki tuhaf görünebilecek soruyla başlamak isterim: Alevilerin bir mutfağı var mı? Aleviler ve mutfak sanatı diye bir kitap yazabilir miyiz? Hadi çubuğu biraz daha bükelim ve soruyu abartalım – kişisel olarak bunun bir abartı olduğunu düşünmesem de: Alevilik ve cinsellik diye bir kitap yazabilir miyiz? Son bir örnek daha verebiliriz belki: Alevilik ve beden eğitimi diye bir kitap? Böyle kitaplar yazılsa, yazarlarının hem çok küfür yiyip hem de para kazanacağını varsayabiliriz. Bu başlıklı kitapları gören okurların tepkilerini de tahmin edebiliriz: “Alevilerin her şeyi tamam; mutfakları, seks hayatları ve beden eğitimleri eksikti; hah, şimdi o da tamam oldu”dan başlayıp “Aleviler de artık tümünden Sünileştiler; İslâm ve cinsellik zırva katarına bile takılmışlar”a kadar gidebilecek bir dizi tepki. Peki, bu soruları ters çevirsek nasıl olurdu acaba? Yani Alevilerin nasıl yemek yaptığı, mutfak sanatları, yatakta nasıl davrandıkları ya da bedenleriyle nasıl ilişki kurduklarını değil de Aleviliğin bakımının mutfak sanatlarına, beden eğitimine ya da sevişme sanatına yönelişinin mahiyetini, bu alanlarda Aleviliğin dinsel/siyasal

olarak söyleyecek bir sözünün olup olmadığını sorgulasak? Alevi olsak da olmasak da, Aleviliğin bu ya da benzeri/farklı alanlarda herkese yönelik bir sözünün olup olmadığını? İlk grup sorularda Aleviliğin bir anlamda mutfağa, cinselliğe ya da beden eğitime göre nesneleştirildiğini, bir araştırma nesnesi olarak masaya yatırıldığını ya da kimi boyutlarıyla Aleviliğe neşter vurulduğunu kabul edebiliriz. İkinci grup sorularda ise Alevilik nesneleştirilmekten çok, nesne olarak mutfağa, yatağa ya da bedene yönelik bir bakışın varlığı, o bakışın sahibi olarak dikkatimizi çekmiş olmalıdır. Sadeleştirsek, birinci grup sorular esasta “biz şu ya da bu boyutuyla Alevilikte ne görüyoruz?” sorusunu yanıtlamaya dönüken, ikinci grup sorular “Alevilik bizde ne görüyor?” sorusuyla ilgilidir. Birinde gören göz biziz, ötekinde gören göz Alevilik. Aradaki fark, sanıyorum yeterince açık.

İçinden geçmekte olduğumuz yıllar boyunca Alevilikle ilgili literatürün –henüz doyma noktasının çok çok uzağında olmakla birlikte– inanılmaz bir zenginlik kazandığını kabul edebiliriz. Ancak zenginlik çeşitlilik anlamına gelmiyor. Bu çalışmaların baskın özelliğinin yukarıda işaretlemeye ve açıklamaya çalıştığım birinci grup sorularla ilgili olduğu açıktır; yani hemen çoğu çalışma “Biz Alevilikte ne görüyoruz?” sorusuyla ilgilidir. Bunun daha da açık anlamı bu çalışmalarda Alevilik şu ya da bu boyutuyla, şu ya da bu amaçla masaya yatırılmakta, içi açılıp bakılmakta ve içinden çıktığı iddia edilen ya da buna iman edilen her şey tek tek kaldırılıp kamuoyuna teşhir edilmektedir! Aleviliği ve Alevi toplulukları anlamak bakımından bu girişimlerin önemi ve ağırlığı elbette küçümsenemez; ancak burada söz konusu olan “anlamak” gerçekten de “anlama” çabasını karşılıyor mu? “Anlamak” Aleviliğin ve Alevilerin şu ya da bu özelliğini anlamaya, betimlemeye, teşrih etmeye, yer yer aşağılamaya, küçümsemeye, istisnai olarak analiz etmeye indirge-

nebilir mi? Yoksa anlamak dediğimiz şey, gözlerimizi Aleviliğe ve Alevi topluluklara dikmekten çok, Aleviliğin ve Alevilerin bize yönelen bakışına izin vermesek bile, en azından bu bakışın hakkını teslim etmekle, varlığını inkâr etmemekle, hiç değilse katlanmakla, o da olmadı, akademik namusumuz gereği, tam da bize yönelecek Alevi bakışının ne gördüğünü merak etmekle ilgili değil midir? Kanımca öyledir. Ama ilgili literatüre yöneldiğimizde ne yazık ki buna ilişkin hemen hiçbir örnek bulunmamaktadır. Meramımı daha da açık kılabilmek için şöyle bir benzetme yapmama izin verin: Aleviliği konuşmakla Aleviliği konuşturmak arasındaki farktır bu. Acıdır ki ilgili literatür durmaksızın Aleviliği konuşmakta ama Aleviliğin söyleyebileceği bir sözü olabileceğini, onun da yüzyıllardır konuştuğunu ihmal etmekte, ondan dünyaya yönelen sesler ağır bir sağırlık duvarında erimektedir.

Elinizdeki kitapta sevgili Hüseyin'in de saptadığı bir şeyle ilgili olabilir bu. "Alevi topluluklarının kendi referansları ile kurdukları ilişki biçimi çoğunlukla Alevi inancının kuşaktan kuşağa sadece sözlü kanallarla aktarılmasına bağlanmıştır. "Aslında bu sözellik durumu bir tür 'halk İslâmî' olarak Aleviliği, karşı kutbu 'kitabi İslâm'dan ayıran temel özelliklerinden biri olarak kabul edilir. Oysa toplumsal olguların çift kutuplu zıtlıklar çerçevesinde kavramsallaştırılması günümüzde artık rağbet görmeyen bir yaklaşımdır." Bu yaklaşım özcü ve indirgemeci olduğu gibi olgusal olarak da yanlış. *İmam Cafer Buyruğu*, *Cavidan*, *Velayetname* ve *Hüsniye* gibi kitaplar Aleviler açısından hep önemli kaynaklar olagelmıştır. Fakat yine de Alevi toplulukları yazı ile ilişkileri bağlamında bir özgünlük barındırmaktadır. Bu özgünlük yazılı kaynaklardan yoksun olmakla değil, yazı etrafında örgütlenmemekle ilişkilidir. Bu durum gözden kaçırıldığında Alevi topluluğu bir Sünni topluluk gibi, *İmam Cafer Buyruğu* da

veya *Hüsniye* de bir fıkıh kitabı gibi anlaşılabilir. Özellikle böyle anlaşılmasına yönelik girişimler de var.

İşte bu kitapta Hüseyin Kırmızı, Alevilik üstüne konuşmak yerine, Aleviliğin, baştan apaçık seçtiğini beyan ettiği sınırlar içinde, konuşmasına kulak vermeye çalışıyor. Bu metin ilk elde, her ne kadar Aleviliğin sesine kulak verdiği düzlemin kendisi de –insan hakları disiplini– yeterince şaşırtıcı ve pek alışıldık olmasa da onun da ötesine geçmeyi deniyor. Bu açıdan okuyucu ilk elde şaşırmaya hazır olmalıdır. Okuru bekleyen ilk nesne Alevilik değil insan haklarıdır. Özellikle “hak sahibi varlık olarak” insanı kavrayan yaklaşımlardan başlayarak bunların eleştirilerini hızlıca özetleyen Kırmızı, gerek insan hakları kavramının çeşitli yordamlarla kavramsallaştırılma biçimlerini, gerekse bunlara yönelik eleştirileri aynı anda eleştirel bir elekten geçirmektedir. Buna göre: “İster felsefi ister politik olsun bütün bu eleştirilerin ortak noktası devletin konumunu veri saymalarıdır. Bundan kastettiğim bu eleştirileri yapanların devleti sorunsallaştırmamaları ya da devletsizliği hiç tartışmamaları değildir. Bütün bu düşünürler devleti tartışmıştır. (...) Kastettiğim insan hakları söylemine yönelik devletsiz toplulukları referans alan bir eleştirinin yapılmamasıdır. Devletsiz topluluklar üzerinden insan ve hak ilişkisi tartışılmamaktadır. İnsan hakları tartışılırken devletli topluluğun insanı temel alınmaktadır. Devleti referans almayan bir topluluğun insanı nasıl anlamlandırdığı sorulmamaktadır.”

Tam buradan, en başta ifade ettiğim kışkırtıcı sorulara yeniden dönebiliriz sanırım. Bu kitap, literatürden pek alışkın olduğumuz üzere, “Alevilikte insan nedir?” sorusuyla ilgilenmekten çok, günümüz insan hakları ve bu bağlamda yapılan insan kavramsallaştırmalarını masaya yatırıyor ve “Alevilik bu insana ne der?” diye soruyor. Günümüzde bir klişe gibi seferber edilen “insan” kavramına Aleviliğin gözle-

riyle eleştirel bir bakış atmayı deniyor. Bu itibarla da bize sesini duyurmaya çalıştığı şey Aleviliğin sesi. Bu sesin dillendirildiği materyalin yeterliliğini ya da uygunluğunu elbette tartışabiliriz ama bu çabanın kendisinin başlı başına bir farklılık taşıdığını inkâr edemeyiz. Şu açık: Bu kitabıyla Hüseyin Kırmızı daha çok antropolojik, özel olarak siyasal antropolojik bir refleks gösteriyor. Aleviliğe ilişkin antropolojik yaklaşımların (diğer disiplinlerde de yaygınca karşımıza çıktığı gibi) betimleyici (ya da sözüm ona saha çalışmalarının otoritesini arkasına alarak buyurgan, bu haliyle de siyasalın inkârına varan bir siyasallıkla malul) tavrının yerine bir tür “Alevilik teorisinin” inşasına minik minik taşlar taşıyor. “Eşitsiz ilişkiler içinde yaşamayan, ayrılmış bir siyasal iktidarın karşısında olmayan insan nasıl ve hangi haklarla donatılacaktır? Yukarıda ele aldığım insan hakları ile ilgili tartışmalarda hak, insan ve devlet arasındaki ilişki yani bir eşitsizlik ilişkisi içinde sorunsallaştırılmaktadır. (...) İktidarın topluluğun elinde olduğu yani sadece topluluğun kendisinin zorlayıcı bir güce sahip olduğu topluluklarda insanın, kendisinin de bir parçası olduğu bu güç ile nasıl bir hak ilişkisi içinde olacağı sorulmalıdır. Bu durum antroposdan yola çıkan bir insan hakları tartışması ihtiyacını doğurmaktadır. Bu tartışmanın yürütülebilmesi, öncelikle devletsiz topluluklarda insanın nasıl konumlandırıldığına bakmayı gerektirmektedir. Devletsiz topluluklarda kendi başına insan ve kolektifin nasıl bir ilişki içinde olduğu, insanın yalnızca insan olmaktan kaynaklanan bir değerinin olup olmadığı sorgulanmalıdır.”

Peki nasıl oluyor da Alevilik bir devletsiz topluluk olarak okunabiliyor? Bunun açık anlamı nedir? İlk bakışta hiç de ikna edici olmadığı açık. Kırmızı'nın bu konuda yanıtı son derece belirgin; devletsiz topluluğu kavrarken devlet tahtına takılmamaya özen gösteren bir yanıt bu. “Devlet-

siz topluluklarda insanın nasıl konumlandırıldığına bakmak için Alevi toplulukları bir örnek olarak ele alınabilir. Devletsizlikten kastettiğim Alevi topluluklarının tarih boyunca devlet ile hiç temas etmediği değildir. Alevi topluluklarının herhangi bir devletin sınırları içinde yaşamadığını veya herhangi bir devletin uyruğu olmadıklarını da kastetmiyorum. Kastettiğim, Alevi topluluklarının kendilerini işaretlerken devlet veya benzeri herhangi bir ayrılmış iktidarı referans almamalarıdır.” Buradan hareketle Aleviliğin nasıl bir siyasal bünyeye karşılık geldiğini de anlatmayı deniyor Kırmızı. “Alevi topluluklarının kurucu ilkeleri, eşitsizlikçi bir Yasa ya veya topluluktan farklılaşmış bir iktidara referans vermeden toplulukların işlemlerini sağlamaktadır. Kuşkusuz Alevi toplulukları ayrılmış siyasal iktidarı, devleti tanımaktadır. Fakat böyle bir iktidar biçiminin kendi içlerine girmesine ve topluluk içi ilişkilerin ayrılmış iktidar mantığınca düzenlenmesine izin vermemektedir.”

Bu saptama, aynı zamanda günümüz Alevi topluluklarının (ki elinizdeki metinde bunun son derece çarpıcı bir örneği de yer almaktadır) Alevilikle nasıl mesafelendiklerinin, kendi kurucu ilkeleri ve temel Yasa’yla aralarına giren trajik uçurumların da habercisidir. Alevi topluluklar ne yazık ki artık kendilerini kendi kurucu ilkeleri ve Yasa üzerinden okumak yerine, bunları bir yük gibi deneyimlemekte, onun yerine Kırmızı’nın metin boyunca ifade etmeye çalıştığı devlet takıntılı bir yeniden insanın peşinde koşmaktadırlar. Bir yandan devlet takıntılı bir insanın peşinde koşarken, aynı anda devletle mesafelenme refleksinin varlığıdır trajediyi anlamlı kılan. Öyle ki Alevilerin Alevi’ye ve Aleviliğe bakışı baskın bir biçimde ödünç alındığı unutulmuş, bir yabancıнын, özgül olarak bir Sünni’nin bakışıdır. İşte Hüseyin Kırmızı bu dışarıklı ama “yerli” olduğunu iddiasını hiç elden bırakmayan bakışa itiraz etmektedir: “Yasasızlık, ya-

zırsızlık ve tarihsizlik üzerinden girişilen anlamlandırmalar yalnızca Batılı olmayan, uzak coğrafyalarda kapalı olarak yaşayan topluluklar için yapılmamaktadır. İktidar eliyle örgütlenmiş ortodoks bir dinsel inanç etrafında kurulan topluluklar da aynı coğrafyayı paylaştıkları bazı topluluklara bu gözle bakmaktadır. Örgütlü ve iktidar kurma potansiyelinden güç alan dinsel toplulukların bu görme biçimi Türkiye’de ortodoks Sünniliğin Alevi topluluğuna yaklaşımında kendini göstermektedir. Üstelik bu görme daha doğrusu bakma biçimi yalnızca Sünni dindarlığa özgü değil. Aynı yaklaşımı dini ve siyasal olanı modern ya da gayri modern fakat neticede iktidar perspektifinden okuyan daha geniş bir kesim paylaşmaktadır. Bu çalışma bir bakıma bu yaklaşıma yönelik bir itirazdır.”

Sonuç olarak bu metniyle Hüseyin Kırmızı aslında çift yönlü bir çalışmaya imza atıyor. Hem içinden geçtiği insan hakları disiplininin temel kimi kavramlarını ve kabullerini, hiç ilgisizmiş gibi görülebilecek bir başka alandan, Alevilikten hareketle tartışmayı deniyor; hem de Alevi toplulukların dünyasını insan hakları disiplininin sağladığı olanakları da kullanarak yeniden anlamlandırmaya girişiyor; ola ki bulduğu her anlam aslında çoktan toprağa gömülmüş ve unutulmaya terk edilmiş eski mi eski bir anlamdan başkası olmayacaktır. Bu bakımdan bu metne bir tür kazı çalışması olarak selam durabiliriz ama bununla yetinmek yerine, bu çalışmanın başka bir boyutunu önemsiyorum kişisel olarak: Bir disiplinin (burada insan hakları disiplininin) kimi kavramlarını ya da yöntemlerini Aleviliğe uyarlamak ve bu uyarlamadan hareketle bir Alevilik okuması yapmak yerine –ki bunun bolca örneğine rastlıyoruz– Alevilikten hareketle bir disiplini elekten geçirmek. Bunu önemsiyorum çünkü bu pek de alışık olmadığımız bir şekilde Aleviliğin yayılma evrenini genişletiyor; şimdiye değin kendisine atfedilmiş, çoğun

hayali sınırlar içinde bir inceleme nesnesi olarak ele alınan Alevilikle ilgilenmek yerine, Aleviliğin hayali sınırlarını tahrip ederek yeni alanlara akışına olanak tanıyan bir yaklaşım bu. Bu yaklaşım sayesinde ki sözü yine yazara bırakırsak; “İnsanı yücelik karşısında güçsüz ve haklara muhtaç bir varlık olmaktan çıkarmak için, yüceliği ele geçiren şey sorgulanmalıdır. Bu sorgulama devletin ve ortodoks biçimiyle dinin bir eleştirisi olacaktır.” Bu eleştirinin bir parçası olarak Alevi toplulukları üzerinden, insanın haklara ihtiyacı olmadan da yüceleşebileceğini ve “kutsalın yüceliği karşısında insanın yüceliğinin” kutsallaştırılabileceğinin bir örneğini görüyoruz bu kitapta. Şimdi yeniden en baştaki soruya bir daha dönebilir miyiz? “Alevilik ve mutfak sanatları”, Alevilik ve seks” diye kitaplar yazılabilir mi? Yazılabilirse nasıl yazılmalı? Bu kitap birçok olanaktan birini gösteriyor bize.

Herkese iyi okumalar.

Prof. Dr. (E.) AYHAN YALÇINKAYA

1 Ekim 2019, Datça

Giriş

I.

İçinde yaşadığımız 21. yüzyıl başları siyasal eylemi meşru kılmanın en önemli araçlarından birinin insan hakları kavramı olduğu bir dönemdir. İnsan hakları temelli söylem siyasal muhalefetin, sınır ötesi müdahalelerin ve politik çekişmenin vazgeçilmez başvuru kaynağı haline gelmiştir. İnsan hakları, “insanın insan olmaktan kaynaklı hakları” şeklinde tarif edilir. Bu hakların içeriğine ve kaynağına dair tartışmalar sürse de insan haklarına dair bir tanım olarak söz konusu tarif üzerine genel bir uzlaşma vardır.¹ Böylece bu hakların, başka hiçbir vafsa sahip olma gereği olmadan insan sıfatı taşıyan herkes için geçerli olduğu ileri sürülür. Sözü edilen haklar doğuş-

1 Örneğin bkz. Tekin Akıllıoğlu (1995), *İnsan Hakları I*, Ankara: A.Ü. S.B.F. İnsan Hakları Merkezi Yayınları, s. 1; Alâeddin Şenel (1996), *İnsanlık Tarihi Boyunca İnsan Hakları Demokrasi İlişkisi*, İzmir: İzmir Barosu İnsan Hakları Hukuku ve Hukuk Araştırmaları Merkezi Yayını, s. 6; Niyazi Öktem (2001), “Adalet Kavramı ve Sosyal Realite”, *Adalet Kavramı Bildirileri*, ed. Adnan Güriz, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, s. 79 ve Maurice Cranston (1999), “İnsan Hakları Nelerdir”, *Sosyal ve Siyasal Teori*, ed. Atilla Yayla, Ankara: Siyasal Yayınları, s. 312.

tan kazanıldığına göre yeryüzündeki tüm insanlar daha doğar doğmaz birbirlerine karşı salt insan olmaktan dolayı bazı yükümlülükler de taşırlar. İnsanlık ailesinin tüm mensupları birbirlerinin insani varoluşlarına saygı duymak zorundadırlar. Bu zorundalık insan hakları savunusunun bir amaçla donatılmasından kaynaklanır: “İnsan hakları, insan değerini korumayı, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesini amaçlayan üstün kurallar bütünüdür.”² İnsanın bir hakka sahip olması bir şeye sahip olmaya veya bir şeyi yapmaya özel olarak yetkili olması anlamına gelir.³ Bu yetki sayesinde insan değerli bir hayat için gerekli şartlar altında yaşar. Değerli ve yaşanabilir bir hayatın bu şartlarla koşullanması, insan haklarına sahip olmak ile insan olmanın eşitlenmesi demektir. Bir insanın insan haklarını inkâr etmek de o insanın varlığını inkâr etmek anlamına gelir. İnsan haklarına böyle bir anlam yükleyenler için bu haklardan yoksun kimse kendi ahlâki doğasına yabancılaştırmıştır ve bu kimsenin yaşadığı hayatın değerli olduğu söylenemez.⁴ Böylece bütün insanların “insan olmaktan dolayı sahip olduğu” insan hakları bir adım sonra insan olup olmamayı belirleyen, insan olma ayrıcalığına sahip olanları diğerlerinden ayıran bir ölçü haline gelebilir. Belli yaşam formlarını değersiz kılan ve değersiz yaşamları insan haklarının geçerli olduğu bir dünya için feda etmeye kapı aralayan bu yaklaşıma, insan hakları söylemine dair eleştirileri ele aldığım ileriki sayfalarda değineceğim. Ondan önce, bu hakların nasıl temellendirildiğini ve ne kadar geriye götürülebileceğini irdelemeye çalışacağım.

İnsan haklarını dayandırdıkları kaynaklara göre insan hakları kuramları çeşitlenir ve birbirinden ayrılır. Bunlar;

2 Tekin Akılhoğlu (1995), s. 19.

3 Jack Donnelly (1995), *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, çev. Mustafa Erdoğan ve Levent Korkut, Ankara: Yetkin Yayınları, s. 19.

4 Böyle bir yaklaşıma örnek için bkz. Jack Donnelly (1995), s. 29.